

Олександр МАЙОРОВ

**ЛИСТ РИМСЬКОГО ПАПИ ІНОКЕНТІЯ IV
ЗОЛОТООРДИНСЬКОМУ ХАНОВІ САРТАКУ:
текст, переклад, коментар**

Послання папи Інокентія IV (1243–1254) до сина і спадкоємця хана Батия (1239–1255), майбутнього правителя Золотої Орди Сартака (1255–1256), поіменоване у ватиканських Регестах “*Gratias et laudes*”, складене в Ананії і датоване 29 серпня 1254 р.¹

Текст булли зберігся у копії початку XVII ст. в 23-му томі папських Регестів Секретного архіву Ватикану (Archivio Segreto Vaticano. Reg. Vat. Vol. XXIII. Fol. 209v–210r = Ex litteris secretis reg. Vat. ep. 10. Gen. 2. Nr. 7). Вперше документ опублікував Одоріко Райнальді в 1648 р. у 14-му томі “Продовження Церковної історії” Цезаря Баронія (Raynaldus Odoricus. *Annales ecclesiastici* [Anno 1254. – Nr. 2–4])².

Текст документа відтворено за новітнім критичним виданням: Lupprian K.-E. *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels.* – Città del Vaticano, 1981. – Nr. 39. – S. 209–212.

Текст

SATTACH ILLISTRI REGI TARTARORUM

Gratias et laudes agimus Deo Patri omnium rerum visibilium et invisibilium creatori, et unico Filio ejus coaeterno sibi Domino Jesu Christo, Redemptori, et Salvatori hominum. Tanto mentis nostrae gaudia exultamus, quia sicut jam in universo mundo incipit praedicari, ipse Deus Pater in faciem cordis tui vitae spiraculum inspiravit, revelans tibi lumen claritatis suae, ud de speculo fidei, quo ad cognitionem invisibilis gloriae intellectus humani oculos illustrator, radium summae veritatis accipias, quo ad veram et praesentem divinae scientiae

¹ Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 ad anno 1304 / Ed. A. Potthast. – Berolini, 1875. – T. 2. – Nr. 15501. – P. 1274; Les registres d’Innocent IV (1243–1254) / Publ. par E. Berger. – Paris, 1897. – T. 3. – Nr. 8315.

² Бібліографію публікацій документа див.: Thomson W. R. Checklist of papal letters relating to the order of St. Francis: Innocent III – Alexander IV // Archivum Franciscanum Historicum... – Rome, 1971. – T. 64. – Nr. 1805.

certitudinem perducaris, immortalitatis et incorruptionis desiderabili munere fruiturus. Nec mirum si super tuae illuminationis beneficio, quo de tenebris ignorantiae, in quibus alieni a Dei vivi notitia homines evanescent, ad lumen verae cognitionis adducaris, applaudens tibi exultat humanitas, et fidelium Christi universitas collaetatur, cum non fit dubium in caelesti curia, incrementum exinde receptura, non modicum de tua et tuorum conversione crevisse gaudium Angelorum, quibus, sicut Dominus Jesus Christus Rex eorum homo factus nunciavit, hominibus de reconciliatione paenitentium nascitur in caelo laetitia principalis. Propterea cum per dilectum filium Iohannem presbyterum capellanum tuum, latorem presentium, quem ad nostram misisti presentiam, nobis innotuit, quod tu cum nonnullis de populo tuo, relicto infidelitatis errore, veterem gentilitatis hominem in sacro Christiani baptismatis lavacro exuisti; et per fidem et confessionem domini Ihesu Christi filii dei novum induisti hominem, qui secundum deum in iustitia et sinceritate creatus ad immortalitatis et incorruptionis beatitudinem iugiter innovatur. Repletum est os nostrum dei laude festiva, et in spiritu nostro pro modulo imbecillitatis humane ineffabilem cum angelis gaudii dulcedinem sensimus, quia coram deo in libro vite scriptum legitur nomen tuum, et per libertatem glorie filiorum regni dei heres et coheres Christi filii eius effici meruisti.

Gaude igitur karissime fili, et non fatigeris assiduis laudibus divine pietatis rememorari clementiam, que tantam benignitatis misericordiam tecum fecit, ut te ad lucem suam mirabilis inspirationis electione vocarit, ne per antiquos cecitatis errores in eternas spiritualis mortis tenebras traheris. Gaude, inquam, incessanter, et lauda, quod ex tumultu mortuorum, qui de tuba evangelii Christi non hauserunt audiendo et credendo vite spiritum, suscitatus irrationabilem sensuum motum, quo in sanctam resurrectionem viventium procedere valeas, recepisti. Ergo nos, quos licet immeritos idem dominus Ihesus post beatum Petrum apostolorum principem, cui quidem in summo apostolatu tempore nostro successimus, tenere voluit super homines vices suas, collata nobis in eodem apostolorum principe potestate super terram in celo quodcumque ligandi pariter et solvendi, de omnipotentis dei auctoritate confisi super te, tamquam carissimum filium nostrum, thesauros paterne ac apostolice benedictionis effundimus, ut sis a deo et nobis in secula benedictus, et in presenti tempore augearis spiritualium et temporalium bonorum gratia et in futuro seculo felicitatis eterne premio sublimeris.

Proficiat quoque tibi, nobis pro te dominum exorantibus, susceptum Christiane fidei sacramentum ad huberem meritorum gratiam promerendam quod procul dubio tibi profuit ad plenam omnium tuorum indulgentiam peccatorum; et per quod tibi patuit aditus ad regnum eternum, per illud invenias perventionis introitum ad salutem. Eum siquidem erga te concepimus dilectionis affectum, quo afficitur in filio suo pater: immo tanto maiorem, quanto potentior et affectuosior est spiritualis patris caritas, qua tibi vice dei coniugimur, quam carnalis, qua quis ad tempus diligit filios carnis sue. Ideoque fili amantissime nobis, in domine tuam celsitudinem obsecramus, quatinus in fide, spe ac dilectione creatoris et salvatoris nostril, qui te vocavit in gratiam suam, susceperit ad misericordiam, elegit ad gloriam, per meditationem legis ipsius assiduam

et voluntariam disciplinam mandatorum eius, studeas exerceri. Illa quesumus scrutare sollicitus, in illis versare cotidie, et in ipsis viarum dei semitas investiga, ut per hec qualiter te deo placere oporteat eruditus, in potentias dei, cum te de infirmitate mortalis corporis educi contigerit, inducaris.

Verum quia, sicut docuit ex conscientia dei divinus apostolus Paulus, corde creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutem, oportet, excellentissime princeps, ut susceptam Christi fidem claro confessionis preconio declarare studeas, et pie actionis testimonio dilatare. Sumat igitur ex te rationabilis creature multitudo, quam contines, Christiane institutionis exemplar: et quia salvator omnium dedit omnibus hominibus potestatem filios die fieri, credendo in nomine ipsius, qui neminem vult perire, largiendi ac recipiendi adoptionem filiorum huiusmodi per verbum evangelii omnes, te protegente, securam habeant libertatem; ita quod ad summam tibi copiose retributionis accrescat salutaris conversio plurimorum.

Sane prefati capellani tui mora prolixior excusationis legitime apud regalem clementiam debet esse tuta presidio, quia dudum cum ad nos accederat, procurantibus, ut dicitur, quibusdam malivolis a quondam Conrado, nato quondam Friderici olim Romanorum imperatoris, in regno Sicilie captus fuit, et non nisi post mortem eiusdem .C. libertati prosequendi itineris, suis tamen rebus et litteris quas afferebat perditis, restitutus.

Dat. Anagnie III kl. septembris anno XII.

Переклад

САТТАХОВІ, ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ КОРОЛЕВІ ТАРТАР

Дякуємо і вихваляємо Бога Отця, Творця всього суцього, видимого і невидимого, і Сина Його єдиногородного і єдиносущного Йому, Господа Ісуса Христа, Спасителя і рятівника людей. Ми відчуваємо глибоку радість у нашому серці від того, що шанований вже в усьому світі Бог Отець вдихнув дихання життя і в твоє серце, явивши тобі світ свого сяйва, і що ти в дзеркалі віри, через яке людське око отримує світло до пізнання невидимої для розуму слави, сприйняв промінь найвищої істини. Завдяки цьому ти можеш зі справжньою і повною впевненістю бути допущений до Божественної науки, [щоб] скористатися бажаним даром безсмертя і вічного життя. Немає нічого дивного в тому, що заради твого просвітлення були звернені до світла істинного пізнання [також] інші люди, які перебували в темряві невігластва і не знали Бога Живого. Нехай аплодує тобі людство і зрадіють всі віруючі в Христа, оскільки немає ніяких сумнівів у тому, що Царство Небесне візьме людей понад усяку міру, і немало [твое] звернення і звернення твого народу сприятиме радості ангелів, яким, як і людям, Господь Ісус Христос, їх цар, втілившись у людину, сказав, що від примирення тих, що покаялися, на небесах народиться велика радість. Тому [ти] до нас надсилаєш коханого сина Іоана пресвітера, твого капелана, [щоб він] нас сповістив, що разом з деякими з твого народу, подолавши помилки невіри, [ти]

позбувся колишньої людини-язичника у святій купелі християнського хрещення і через віру і визнання Господа Ісуса Христа, Сина Божого, втілився у нового чоловіка, створеного Богом у справедливості й щирості, назавжди оновлений на щастя вічного і нескінченного [життя]. Сповнені уста наші радісної хвали Богу і в душі відчуваємо ми замість звичайної людської безпорадності невимовну насолоду радості разом з ангелами, оскільки у Божественній книзі життя читаємо вписане ім'я твоє, а свобода і слава синів царських заслуговують того, щоб [ім] бути спадкоємцями Бога і співспадкоємцями Христа, Сина Його.

Отже, втішайся, найдорожчий сину, і не втомлюйся поминати стараними похвалами Богу милість, яка так багато милосердя і доброти зробила тобі, що обрала тебе для свого світла і гідного захоплення та натхнення, і що ти через давню помилку засліплення не залишився жити у вічній темряві духовної смерті. Втішайся, говоримо, невинно і прославляй те, що, не взявши нічого з могили померлих, які не могли чути голосу Євангелія Христового, ти довірився духовному життю [...], пробудженому ірраціональним сплеском думки, завдяки чому зможеш бути причетним до святого воскресіння живих. Нас, хоча і недостойних, що після святого Петра, князя апостолів, взяли вищу апостольську владу в наш час, Господь Ісус тим самим вирішив поставити своїм намісником над людьми. Оскільки на нас, як і на того ж князя апостолів, покладено владу над землею і в небесах, і над усім, що з ними пов'язано, так само як і розв'язане, ми беремо тебе під владу Всемогутнього Бога, наділяємо тебе, як найдорожчого сина, скарбами батьківського й апостольського благословення, щоб ти був Богом і нами благословенний навіки, щоб зараз ти міг примножити благодаті духовні і мирські, а в майбутньому житті удостоївся нагороди вічного блаженства.

Зважаючи на це, ми молимо за тебе Господа, нехай він також допоможе тобі сприйняти таїнства християнської віри для отримання рясної і заслуженої благодаті, що, безсумнівно, сприяло б повному прощенню усіх гріхів твоїх і відкрило б для тебе доступ до вічного царства, завдяки чому ти б зміг увійти до нього і отримати спасіння. І оскільки ми відчуваємо до тебе те почуття любові, яке плекає батько до свого сина, то насправді воно тим більше, чим сильніша і чутливіша духовна любов батька, якою пов'язані ми з тобою для Бога, [більша] ніж та природна [любов], якою будь-хто в скороминущому житті любить дітей, від себе народжених. Тому, мій найулюбленіший сину, я сподіваюсь, що ти, гідний пане, у вірі, надії і любові Творця і Спасителя нашого, який покрити тебе благодаттю своєю, виявив милосердя, обрав для слави, зумієш шляхом тривалого і старанного опанування засад Його збагнути вчення і заповіти Його. Ми бажаємо, щоб ти старанно це осягав і займався цим кожен день, і вивчав дороги і шляхи Бога, щоб навчитися того, як стати милим Богові й долучитися до влади Бога, як випадає на долю тих, хто зміг вирватися зі слабкості смертної природи.

Воістину, оскільки, як вчить через одкровення Боже апостол Господній Павло, "серцем прийнята віра веде до праведності, а сповідання її вустами – до спасіння", потрібно, високоповажний княже, щоб прийняття віри Христової ти намагався сповістити ясним публічним визнанням і

поширював [її] доводами благочестивої діяльності. Так нехай же приклад з твоєї християнської науки бере безліч розумних створінь, про яких ти говориш. Оскільки наш Спаситель, що дав усім людям можливість стати синами Божими через віру в ім'я Його, не хоче нікого втратити, то нехай усі, хто був наділений і винагороджений таким усиновленням через слово Євангелія, завдяки твоїй опіці мають безпеку і свободу, і нехай навернення великої кількості людей принесе тобі найвищі та рясні винагороди.

Звичайно, тривале затримання з поважних причин вищезгаданого твого капелана має бути виправдане королівською милістю, бо надто довго він шукав нас, як каже, з вини деяких людей злої волі, [служителів] покійного Конрада, сина покійного Фрідріха, колись римського імператора, що утримували його під вартою в королівстві Сицилії. Тільки після смерті цього Конрада він був випущений на свободу, щоб продовжити шлях, втративши, однак, свої речі і лист, який віз із собою.

Дано в Ананії в четверті календи вересня дванадцятого року [понтифікату] [29.VIII.1254].

Коментар

Ймовірно, ще в 1253 р. до Риму надіслано посольство хана Сартака на чолі з його особистим капеланом Іоаном, який сповістив папу про прийняття ханом християнства. Послів Сартака на кілька місяців затримано в Південній Італії за наказом противника папи, німецького і сицилійського короля Конрада IV (1250–1254), сина німецького імператора Фрідріха II (1220–1250). При цьому від послів відібрано все майно й серед нього адресована папі грамота хана. Продовжити свій шлях до Риму посланці змогли лише після смерті Конрада (21 травня 1254 р.)³.

Інокентій IV прийняв ханських послів у своїй резиденції в Ананії і 29 серпня 1254 р. звернувся до Сартака з посланням у відповідь. Не шкодуючи слів, папа висловлював свою радість з хрещення хана, безмірно вихваляючи і звеличуючи його за цей вчинок: "Нехай аплодує тобі людство і зрадіють всі віруючі в Христа ... Сповнені уста наші радісною хвалою Богу, і в душі відчуваємо ми замість звичайної людської безпорадності невимовну насолоду радості разом з ангелами...".

З наступних слів зрозуміло, що папі були відомі деякі обставини хрещення Сартака, зокрема, що християнство він сприйняв від несторіан, вчення яких Римська Церква не визнавала. Звідси сподівання понтифіка, що Сартак надалі шляхом довгих і старанних вправ зможе глибше осягнути справжній зміст християнського вчення і Божих заповітів.

Очевидно, Інокентій IV отримав від посла якісь запевнення щодо готовності хана відмовитися від догматів несторіанства на користь віровчення Католицької Церкви, тому називає його своїм "улюбленим сином". Про це можна здогадуватися зі слів понтифіка, адресованих ханові: "Втішайся,

³ Lupprian K.-E. Die Beziehungen der Päpste... – S. 60–61.

говоримо, невпинно і прославляй те, що, не взявши нічого з могили померлих, які не могли чути голосу Євангелія Христового, ти довірився духовного життя, пробудженого ірраціональним сплеском думки, завдяки чому зможеш бути причетним до святого воскресіння живих”.

Інокентій IV вважав Сартака своїм духовним сином і висловлював упевненість, що хан відтепер перебуває під духовною владою римського понтифіка як намісника Ісуса Христа: “...ми беремо тебе під владу Всемогутнього Бога, наділяємо тебе, як найдорожчого сина, скарбами батьківського й апостольського благословення, щоб ти був Богом і нами благословений навіки, щоб зараз ти міг примножити благодаті духовні і мирські, а в майбутньому житті удостоївся нагороди вічного блаженства”. Наприкінці листа папа закликав хана публічно оголосити про прийняття християнства і сприяти подальшому поширенню християнського віровчення серед своїх підданих.

Прибуття до Інокентія IV і переговори з ним послів хана Сартака підтверджує біограф папи Ніколо да Кальві, відомий також як Микола де Курбіо, згодом єпископ ассизький. У складеному незабаром після кончини понтифіка його офіційному життєписі автор відзначив посольство “короля тартар” як найважливішу подію усього понтифікату, відводячи йому цілий розділ (Сар. XXXIX: De nuntiis Regis Tartarorum).

Н. да Кальві повідомляє, зокрема, що ханським послом до папи був “якийсь вірменський клірик” (quidem Armenus clericus, nuntius Regis Tartarorum), якого по дорозі до Риму “затримав [король] Конрад у королівстві Апулії” (per Corradum in regno Apuliae fuit tentus).

Далі в життєписі наведена розповідь посла про обставини хрещення “короля тартар”: “Син короля захворів тяжкою недугою і лікарі взагалі були безсилі, [і тоді король] закликав до себе [нашу] паству та інших християн, сказавши, що, якщо їх Бог не зцілить його сина, то вони мусять заплатити за це своїм здоров'ям і майном, якщо ж, однак, [дитина] видужає, то [король] охоче відразу ж сам повернеться до їх віри. Тому християни оголосили між собою триденний піст, і перехрестили хворого, і закликали ім'я Христа, який раптово звернув своє зцілююче обличчя до хворого і позбавив його страждань, після цього [король] мусив прийняти хрещення, а [за ним] і весь дім його, і ось уже понад п'ятдесят тисяч тартар хрестилися [...]”.

Інокентій IV з великою повагою поставився до ханського посла: “Цього вірменина, посла короля, з пошаною прийняв верховний понтифік, – продовжив папський біограф. – На весь час [перебування] йому були надані необхідні одяг і припаси. Лист у відповідь від пана нашого папи він мав доправити туди, звідкіля прийшов, до свого пана”⁴.

⁴ “Filius namque ipsius Regis infirmabatur aegritudine valida, et omnino incuramen judicio medicorum, et vocatis ad se Armenis, et aliis Christianis, eos est taliter allocutus, quod nisi Deus ipsorum precibus illocum iorum ejus filium redderet pristinae sanirari, omnes capitali judicio subjacerent, quod si vero restitueretur sanitati optatae, ad fidem

ipsorum continuo se transferret. Indicto igitur inter ipsos Christianos triduo jejunio, et signo crucis facto super infirmo, ac invocato Christi nomine, subito ab eo, qui sanat languidos, et allegat contritiones eorum, extitit liberatus; propter quod baptizarus est ipse, et domus ejus tota, ac ultraquingenta millia Tartarorum. Ipsum vero Armenum nuntium

Навернення хана Сартака до християнської віри підтверджують багато інших джерел – не тільки західноєвропейських, а й вірменських, сирійських і перських.

1252 р. чутки про хрещення Сартака поширилися у Святій землі серед учасників Сьомого хрестового походу. У відповідь проводир хрестоносців, французький король Людовік ІХ Святий (1226–1270) відіслав до двору Сартака Вільгельма (Гійома) де Рубрука (пом. бл. 1293), монаха-францисканця родом із французької Фландрії, що супроводжував короля під час походу. Через Крим та Приазов'я легат і його супутники добралися до нижньої течії Волги, їх прийняли Сартак, потім Батий, після чого вони вирушили до великого хана Менгу (1251–1259)⁵.

Вільгельма де Рубрука вельми розчарував візит до Сартака. Ханський придворний на ім'я Койяк (Caiaс, Coiat, Coiaс) сказав йому на прощання: “Не кажіть, що наш пан – християнин, він не християнин, а Моал (монгол – О. М.)”. Таке пояснення віднесено до надмірної гордині монголів: “Вони звеличилися до такої великої гордості, що хоча, можливо, й вірують у Христа, проте не бажають іменуватися християнами, прагнучи себе, тобто моал, звеличити понад усяке ім'я”⁶.

Одначе Вільгельм де Рубрук відзначив численні докази вшанування Христа в найближчому оточенні Сартака й інтерес самого хана до християнства. Християнами виявилися багато високопоставлених придворних на чолі зі згаданим Койяком, що вважався “одним зі старших при дворі”⁷. Він навіть виклопотав благословення легата для себе і Сартака. Виконуючи це прохання, посол та його супутники увійшли до намету хана зі співами “Salve, Regina” (“Радуйся, Царице”). Під час аудієнції Сартакові подаровано Псалтир та Біблію і він сам запитав, чи є в цій Біблії Євангеліє⁸.

При дворі хана Вільгельм де Рубрук також зустрів вірменських священників-несторіан, один з яких відібрав від нього священні книги і одяг. Неприязне ставлення до несторіан пронизує усю подальшу розповідь – аж до звинувачення їх у навмисному поширенні перебільшених чуток про християнство монголів, корисливому прагненні видати бажане за дійсне⁹.

Regis dicti fatis summus Pontifex honoravit. Cui fecit in cunctis ejus opportunitatibus, in vestimentis, et alimoniis provideri. Qui reportans literas a Domino Papa, regressus est unde venerat ad dominum suum” (Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi [Ex Stephano Baluzio] // Rerum Italicarum Scriptores / Ed. L. A. Muratori. – Mediolani, 1723. – Т. 3, parte 1. – Р. 592μ–592ν). Новітнє видання див.: Niccolo di Calvi. Vita Innocentii IV // Melloni A. Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianita come “regimen unius personae”. – Genoa, 1990. – Appendice. – Р. 288–289.

⁵ Докладніше про місію Вільгельма де Рубрука див.: The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Mongke, 1253–1255 / Transl. by P. Jackson, D. Morgan. – London, 1990.

⁶ The Mission of Friar William of Rubruck... – Р. 205 (XVI. 5). Російський переклад див.: Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Пер. с лат. А. И. Малеина // Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука / Вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 114–115.

⁷ Гильом де Рубрук. Путешествие... – С. 111.

⁸ Там же. – С. 113–114.

Скептичне ставлення Вільгельма де Рубрука до християнства Сартака контрастує зі свідченнями інших авторів XIII ст., передусім вірменських. Видатний історик середньовічної Вірменії Кіракос Гандзакеци, який побував у монгольському полоні і добре знав ситуацію в улусі Джучі, присвятив Сартакові спеціальний розділ своєї “Історії Вірменії”, де повідомляє, що хана виховала годувальниця-християнка, “вступивши у вік, він увірував у Христа і його охрестили сирійці, які його виростили” (1271).

У своїй політиці щодо християн і християнської Церкви Сартак спирався на підтримку батька, хана Батия: “Він (Сартак – О. М.) багато в чому полегшив становище Церкви і християн, за згодою батька свого видав наказ про звільнення [від податей] священників і Церкви, розіслав його в усі кінці, погрожуючи смертю тим, хто стягне податки із Церкви або духовенства [...] З цього часу, осмілівши, стали звертатися до нього вардапети, єпископи і єреї. Він люб'язно приймав усіх і виконував усі їхні прохання. Сам він жив у постійному страху Божому і благочесті – возив із собою в наметі вівтар, завжди виконуючи священні обряди”¹⁰.

Сучасник Кіракоса Вардан Аревелци повідомляє, що смерть Сартака стала “великим горем для християн, бо він був dokonаний християнин і часто спричинився до порятунку багатьох, наverting до християнської віри і своїх, і чужих”¹¹.

Християнське віросповідання Сартака підтверджує сирійський церковний діяч, письменник і вчений-енциклопедист Абу-ль-Фарадж ібн Гарун, відомий також як Григорій Іоанн Бар-Ебрей (+1286). За його відомостями, Сартак не тільки прийняв християнство і протегував Церкві, а навіть, “як кажуть, був посвячений у диякони”¹².

Відомості вірменських та сирійських християнських письменників про навернення Сартака можна було б поставити під сумнів з огляду на їхню конфесійну зацікавленість. Однак про перехід Сартака до християнства повідомляють і мусульманські автори, висловлюючи з цього приводу гіркий жаль.

Про те, що Сартак “був прихильником християнської віри” говорить у своїй “Історії завойовника світу” Ала-ад-Дін Ата-Мелік Джувейні (+1283), призначений монголами правителем Багдаду, Іраку і Хузистану¹³. Інший перський автор середини XIII ст. Абу Омар аль-Джуджані, який втік до індійського султана і обіймав посаду головного кадї в Делї, відкликаючись до своїх інформаторів, повідомляє, що Сартак, навернувшись до християнства,

⁹ Гильом де Рубрук. Путешествие... – С. 114–116.

¹⁰ Кіракос Гандзакеци. История Армениии / Пер., предисл. и комм. Л. А. Ханларян. – Москва, 1976. – С. 219.

¹¹ Всеобщая история Вардана Великого / Предисл., пер., комм. М. Эмина. – Москва, 1861. – С. 183.

¹² The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus' Political History of the World / Transl. by E. A. Wallis Budge. –

London, 1932. – Vol. I. – P. 398.

¹³ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, introduction and bibliography by O. O. Morgan. – Manchester, 1997. – P. 268. Російський переклад див.: Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни / Пер. Е. Е. Харитоновой. – Москва, 2004. – С. 96.

виявив себе як правитель, “що надзвичайно жорстоко і несправедливо поводився з мусульманами”¹⁴.

Як слушно зауважив Петер Джексон, мусульманські письменники середини XIII ст. не мали жодних причин вигадувати подібні факти¹⁵. Виходячи з відомостей Вільгельма де Рубрука й інших свідчень, більшість дослідників схиляються до висновку, що Сартак дійсно прийняв християнство несторіанського відгалуження¹⁶.

Несторіанство поширилося серед деяких монгольських племен із VII ст.¹⁷ У першій половині XIII ст. внаслідок віротерпимості Чингісхана та його нащадків християни набули значного впливу при дворі великого хана. Тоді в Чингізидів увійшло в правило брати шлюб із християнськими принцесами з підлеглого монголам племінного союзу кереїтів¹⁸.

Головною покровителькою християн у Монгольській імперії була Сорхахтані-бекі (Соркуктані-бегі) (†1252), племінниця верховного правителя кереїтів Тогріла (Ван-хана). Вийшовши заміж за молодшого сина Чингісхана Толуя, вона стала матір'ю ханів Менгу, Хубілая, претендента на престол Аріг-Бугі та ілхана Хулагу¹⁹.

Сорхахтані підтримувала тісні стосунки з ханом Золотої Орди Батием у його протистоянні з великим ханом Гуюком (1246–1248). Навесні 1248 р., коли Гуюк вирушив з великим військом на захід під приводом пошуку кориснішого для свого здоров'я клімату, Сорхахтані, запідозривши його в намірі напасти на Батия, таємно попередила про це останнього²⁰. Батий негайно вжив заходів та рушив назустріч Гуюкові з численним ескортом, який більше нагадував армію, і під час цього походу Батий отримав звістку про раптову смерть свого противника²¹. Батия і Сорхахтані, мабуть, не без підстав підозрювали в причетності до отруєння великого хана²².

¹⁴ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. А. Волиным. – С. 18.

¹⁵ Jackson P. The Mongols and the West, 1221–1410. – London; New York, etc., 2005. – P. 100.

¹⁶ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502. – Wiesbaden, 1965. – S. 211 f.; Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XIII–XIV вв. / Пер., предисл. и прим. А. Г. Галстяна. – Москва, 1962. – С. 110, прим. 35 (подано також літературу питання); Lupprian K.-E. Die Beziehungen der Päpste... – S. 61.

¹⁷ Foltz R. Religions of the Silk Road: pre-modern patterns of globalization. – New

York, 2010. – P. 90–150.

¹⁸ Weatherford J. Genghis Khan and the Making of the Modern World. – New York, 2004. – P. 28 sq.

¹⁹ Див.: Li T. Sorkaktani Beki: A prominent Nestorian woman at the Mongol Court // Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia / Ed. by R. Malek and P. Hofrichter. – Sankt Augustin, 2006.

²⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 2 / Пер. с перс. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. – С. 121.

²¹ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – P. 262.

²² Marshall R. Storm from the East. From Genghis Khan to Khubilai Khan. Berkeley; – Los Angeles, 1993. – P. 160; Lane G. Daily life in the Mongol empire. – Westport, 2006. – P. 241.

Після смерті Гуюка до Батия за порадою Сорхатані відбув її старший син Менгу. У результаті переговорів Батий, хоча й найстарший серед Чингізидів, відмовився від престолу великого хана на користь Менгу²³. Батий і Сорхатані спільно боролися за відсторонення від влади в імперії Утедеїдів і Чагатаїдів, домагаючись скликання загальномонгольського курултаю, на якому перевагу голосів здобув Менгу²⁴. У цій боротьбі активну участь брав Сартак. Разом з іншими представниками улусу Джучі батько відіслав його до Монголії з трьома туменами війська. Менгу став новим великим ханом, а його противники були повалені²⁵.

Ще одна кереїтська принцеса-несторіанка Докуз-хатун (†1265) була дружиною ілхана Хулагу. Вона «постійно підтримувала християн, і ці люди за її часів стали могутніми, – повідомляє перський історик і державний діяч Рашид ад-Дін (†1318). – Хулагу-хан поважав її волю і захищав таких людей, чинив благовоління, що у всіх володіннях побудував церкви, а при ставці Докуз-хатун постійно розбивав [похідну] церкву, і [в ній] били в било»²⁶. Після здобуття у 1258 р. Багдаду, коли монголи знищили десятки тисяч його жителів, за клопотанням Докуз врятовано християн. На прохання Докуз Хулагу навіть заборонив грабувати майно християн, а несторіанському патріархові подарував палац халіфа²⁷.

В очах європейських дипломатів і місіонерів Сорхатані-беки та Докуз-хатун перетворилися на доньок легендарного царя-пресвітера Іоанна, образ якого став асоціюватися з правителем кереїтів Тогрілом (Ван-ханом)²⁸.

Християнами також були дружина монгольського намісника Кавказу і Персії нойона Джурмагуна (Чармагуна) Елтіна-хатун та її брати Садек-ага і Горгоз²⁹. За повідомленням Григора Акнерци, Елтіна раніше була дружиною Чингісхана, який на знак особливої прихильності відступив її Джурмагунові³⁰. Після того, як близько 1242 р. Джурмагуна розбив параліч, Елтіна деякий час навіть правила замість нього³¹.

Незважаючи на загальну антипатію до монголів, Кіракос Гандзакеци зазначив, що «зовсім не всі воїни татарські були ворогами хреста і Церкви, навпаки, [чимало з них] їх дуже шанували, підносили подарунки, оскільки не мали до них ані ненависті, ані відрази». На доказ історик навів такий випадок. Один з монгольських воєначальників – Анагурак-ноін наказав

²³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – С. 129–130.

²⁴ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – P. 265–266.

²⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – С. 80. Див. також: 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – P. 563.

²⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1946. – Т. 3. – С. 18.

²⁷ Кіракос Гандзакеци. История Армении. – С. 230. Див. також: Grousset R. L'Empire des steppes. – Paris, 1939. – P. 430.

²⁸ Jackson P. The Mongols and the West... – P. 175.

²⁹ Кіракос Гандзакеци. История Армении. – С. 182.

³⁰ История монголов инок Магакии. XIII в. / Пер. и объясн. К. П. Патканова. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 11.

³¹ Див.: Jackson P. Čormāgūn // Encyclopædia Iranica / Ed. by Ehsan Yarshater. – London; New York, 1997. – Vol. 6, Fasc. 3. – P. 274. Див. також: May T. Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East. 1996 (http://faculty.northgeorgia.edu/TMMay/Chormaqan_thesis.pdf).

впорядкувати та освятити церкву біля могили апостола Тадея, поруч з якою був заснований монастир. Анагурак “проклав дорогу на всі сторони, щоб богомольці могли без страху проходити через його стан, суворо наказав не турбувати і не утискати нікого з тих, хто побажає приходити сюди [на прощу], і сам охоче схилився до них. Багато хто з татар приходили туди і хрестили синів і доньок своїх...”³².

Є відомості про те, що не тільки Сартак, а й його батько Батий був прихильним до християнства і навіть сам міг бути християнином, хоча уникав відкрито визнавати це. Перський автор Вассаф, сучасник Рашид ад-Діна, з незадоволенням повідомляє, що Батий “був віри християнської, а християнство це огидно здоровому глузду, але [в нього] не було прихильності до жодного з релігійних віросповідань і вчень, і він був противником нетерпимості та хвастощів”³³. За відгуком Джувейні, Батий “був царем, що не схилився ні до якої віри або релігії: він визнавав лише віру в Бога і не був сліпо відданий якій-небудь секті або вченню”³⁴.

Чутки про схиляння монголів до християнства поширювалися не тільки на християнському Сході. Від часів П'ятого хрестового походу вони стали проникати на Захід і досягли Апостольського престолу. Ці чутки ширилися разом з легендою про царя-пресвітера Іоана, з чиею донькою одружився один із монгольських правителів, після чого монголи самі почали сповідувати Христа³⁵.

Гадане християнство монголів породило надію, що в особі цих грізних кочівників європейські хрестоносці можуть сподіватися на союзника у звільненні Святої землі від мусульман. Можливість такого союзу стала особливо актуальною після того, як 15 липня 1244 р. упав Єрусалим, загарбаний і зруйнований залишками військ розбитого монголами хорезмшаха Джелал ад-Діна Манкбурни, покликаними султаном Єгипту ас-Саліхом Айюбом. Втрата Єрусалима поставила католицький Захід перед необхідністю нового хрестового походу до Святої землі³⁶.

Ліонський церковний собор, скликаний з ініціативи Інокентія ІV у червні–липні 1245 р., з приводу монгольської небезпеки для Європи прийняв вельми неоднозначну ухвалу. У декреті “Про тартар” визнавалося, що останні становлять загрозу для всього християнського світу, проте щодо боротьби з ними собор пропонував лише попереджувальні заходи:

³² Киракос Гандзакеці. История Армени. – С. 193.

³³ Сборник материалов... – С. 84. Васілій Бартольд вважав, що в цьому повідомленні об'єднано образи Батия й Сартака: Бартольд В. В. Батий (из “Энциклопедии ислама”) // Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва, 2002. – С. 499.

³⁴ ‘Alā at-Dīn ‘Atā Malik Juwaynī. Genghis Khan. – P. 267.

³⁵ Див.: Beckingham Ch. Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes. – Aldershot, 1996; Baum W. Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes. – Klagenfurt, 1999.

³⁶ Див.: Purcell M. Papal Crusading Policy. The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244–1291. – Leiden, 1975. – P. 88–92; Jackson P. The Crusade Against the Mongols (1241) // Journal of Ecclesiastical History. – 1991. – Nr. 42. – P. 1–18.

“Тому, за рішенням святого собору ми радимо, просимо, наказуємо і щиро повеліваємо всім вам, наскільки можливо, уважно стежити за маршрутом і шляхами, якими цей народ (татари – О. М.) може увійти у ваші землі, зводячи рови, стіни й інші укріплення, щоб тримати їх (татар – О. М.) у страху і щоб їх похід до вас не був легким. Відомості про їх прибуття мають бути попередньо надані Апостольському престолу. Так ми зможемо надати допомогу всім вірним нам, а ви зможете отримати захист від набігів цього народу”. Від імені собору папа закликав робити грошові внески “пропорційно усіма християнськими країнами”, обіцяючи натомість “відсилати подібні листи всім християнам, через землі яких цей народ (татари – О. М.) може здійснити свій набіг”³⁷.

Головну ставку у відносинах з монголами Папська курія зробила на встановлення безпосередніх дипломатичних контактів, а також проведення місіонерської діяльності. З цією метою у березні 1245 р., ще до відкриття Ліонського собору, Інокентій IV відрядив на Схід чотирьох емісарів: домініканців Андре з Лонжюмо і Асцеліна, а також францисканців Лоренцо Португальського і Джованні дель Пано Карпіні. Шлях останнього лежав через руські землі, де він мав заодно обговорити питання про возз'єднання Церков³⁸.

До таких рішучих дій Інокентія IV, ймовірно, спонукали також чутки про те, що його головний супротивник у Європі німецький імператор Фрідріх II уже веде якісь переговори з монголами. За свідченням цистерціанського хроніста Альбріка з монастиря Трьох Джерел (†близько 1252), ще напередодні монгольського вторгнення до Європи, влітку 1237 р. імператор отримав листа від якогось “короля таргар” з вимогою покірності. У відповідь Фрідріх з іронією казав, що, як добрий знавець птахів, готовий стати його сокольничим³⁹.

Мабуть, німецький імператор мав контакти з монголами та, можливо, навіть уклав з ними таємну угоду. Чутки про це ширилися по всій Європі і досягли Англії, вони турбували папу, про що під 1241 р. повідомляє у Великій хроніці Матвій Паризький⁴⁰. Після того, як Ліонський собор на вимогу Інокентія IV оголосив про позбавлення Фрідріха влади, небезпека його альянсу з татарами ще більше зросла. Під 1247 р. Матвій Паризький записав, що “багато розсудливих мужів” всерйоз побоювалися,

³⁷ First Council of Lyons (1245). On the Tartars // Decrees of the Ecumenical Councils. – Washington, 1990. – Vol. I (Nicaea I – Lateran V) / Ed. N. P. Tanner. – P. 581 (<http://www.piar.hu/councils/ecum13.htm>).

³⁸ Див.: *Klopprogge A.* Ursprung und Ausprägung des abendlandischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters. – Wiesbaden, 1993. – S. 195–198.

³⁹ “Rex Tartarorum imperatori Frederico scripsit mandans, ut sibi in hoc consuleret, quatinus officium aliquod in sua curia eligeret et de se terram teneret. Ad

quod imperator respondisse fertur, quod satis scit de avibus et bene erit falconarius”: *Chronica Alberici monachi Trium fontium* / Ed. P. Scheffer-Boichorst // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* (далі – MGHS). – Hannoverae, 1874. – T. 23. – P. 943.

⁴⁰ *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani.* *Chronica majora* / Ed. by H. R. Luard, 7 vols. – London, 1878. – Vol. 4: 1240–1247. – P. 119. Див. також: *Ex Chronicis Maioribus Mathei Parisiensis* / Ed. R. Paili et F. Liebermann // MGHS. – Hannoverae, 1888. – T. 28. – P. 213, 292.

як би “засмучений і надмірно розгніваний імператор не зрікся істинної віри, або не закликав часом на допомогу татар з Русі чи султана Вавилонії, з яким мав дружбу”⁴¹.

Пік дипломатичної активності Римської курії у відносинах з монголами припадає на 1253–1254 рр., чому, безсумнівно, сприяли звістки про навернення хана Сартака, що досягли Заходу.

У відповідь на повідомлення короля Людовика ІХ про поширення християнства серед татар, 20 лютого 1253 р. Інокентій ІV видав буллу “*Athleta Christi precipuus*”, у якій надав своєму легатові на Сході Одо з Шатору право висвячувати на єпископів деяких домініканців і францисканців, скерованих до татар для місіонерської діяльності. Папа також дозволяв зняти церковні обмеження на кількість шлюбів і відмовитися від дотримання постів доти, поки нововернені не утвердяться належно у вірі⁴².

Крім того, Інокентій ІV кілька разів безпосередньо звертався до відісланих на схід місіонерів. 23 липня 1253 р. датовано дві булли “*Cum hora undecima*”, адресовані монахам орденів францисканців і домініканців, “що відправилися в землі сарацинів язичників, греків, куманів, угорців Великої Угорщини, до християн, захоплених тартарами чи інших невірних народів Сходу” із закликом проповідувати слово Боже “в тих землях, де ще немає проводу Апостольського престолу”⁴³.

У середині – другій половині XIII ст. подібні послання папи неодноразово розсилали з відрядженням на Схід католицькими місіонерами, які виконували також різні дипломатичні доручення Риму⁴⁴. Назва булл “*Cum hora undecima*” (“Об одинадцятій годині”) відсилає до євангельської притчі: місіонери порівнюються з працівниками, запрошеними обробляти виноградник (Богом для Церкви) найпізніше, в одинадцятій годині, проте винагородженими сповна, нарівні з іншими⁴⁵.

⁴¹ *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani. Chronica Majora.* – P. 635. Див. також: *Strakosch-Grassmann G. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242.* – Innsbruck, 1893. – S. 115 f.

⁴² *Regesta Pontificum Romanorum...* – T. 2. – P. 1225. – Nr. 14886. Повний текст документа див.: *Bullarium ordinis fratrum Praedicatorum* / Ed. T.-B. A. Ripoll. – Romae, 1729. – T. 1. – P. 226. – Nr. 291; *Bullarium Franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas ac diplomata continens...* / Ed. J. H. Sbaralea. – Romae, 1759. – T. 1. – P. 651. – Nr. 468.

⁴³ “*Fratribus de ordine Minorum in terras Sarracenorum paganorum, Graecorum, Cumanorum, ... Ungarorum maioris Ungariae, christianorum captivorum apud Tartaros aliarumque infidelium nationum Orientis proficiscentibus concedit, ut in ter-*

ris quae adhuc sedis apostolicae magisterio non intendunt, proponere verbum Dei et constitutis ibidem in verbis, officio et cibo ac in aliis secure communicare et ipsos ad unitatem christianae fidei cupientes recipere, baptizare et aggregare filiis ecclesiae valeant etc.”: *Regesta Pontificum Romanorum...* – P. 1240. – Nr. 15065–15066.

⁴⁴ *Richard J. La papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIII–XV siècles).* – Rome, 1977. – P. 139; *Münkler M. Erfahrung des Fremden: Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts.* – Berlin, 2000. – S. 71–72.

⁴⁵ Див.: *Jotischky A. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries // Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550 / Ed. by R. Allen.* – Manchester, 2004. – P. 88–106.

Місіонери, відслані на Схід у 1253–1254 рр., підтримували зв'язок з Апостольським престолом. Про це свідчать булли від 16 і 26 лютого 1254 р. У першій папа закликає турецького султана до прийняття істинної віри і рекомендує йому домініканців, висланих проповідувати слово Боже в турецьких та інших землях⁴⁶. У другій папа звертається до архієпископів, єпископів і абатів Грузії, аби вони надавали всіляку допомогу братам, що вирушили до татар, і, якщо буде потрібно, перепровадили їх до місця призначення⁴⁷.

Більшу кількість папських посольств підтверджує Вільгельм де Рубрук. Він зустрів одного з посланців, домініканця Бернарда з Каталонії, взимку 1254–1255 рр. у Нахічевані на зворотному шляху з Монголії. До того часу Берnard уже “навчився дещо по-татарськи і їхав з одним братом із Угорщини в Тавріс до Аргона, бажаючи домогтися проїзду до Сартака”⁴⁸. Далі, у вірменському місті Айні в день Стрітіння (2 лютого 1255 р.) Вільгельм зустрів ще п'ятьох домініканців, що мали папські грамоти до ханів Сартака, Менгу і Бурі⁴⁹.

Безпосереднім результатом дипломатичних зусиль Риму в 1253–1254 рр. було посольство Сартака до папи Інокентія IV із сенсаційним повідомленням про навернення хана до християнства та його згоду визнати духовну зверхність римського понтифіка, наслідком чого стало наведене привітальне послання папи золотоординському ханові, текст якого зберігся у ватиканському архіві.

Санкт-Петербурзький державний університет

⁴⁶ Les registres d'Innocent IV (1243–1254). – Т. 3. – Nr. 7780.

⁴⁷ Ibidem. – Nr. 7781.

⁴⁸ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. – С. 189–190.

⁴⁹ Там же. – С. 191.